

FILOLOŠKI POGLED NA KAŠIĆEV »HRVATSKO-TALIJANSKI RJEČNIK«

Objavljivanje bilo kojeg rukopisa starohrvatskih tekstova nesumnjiv je dobitak za hrvatsku filologiju. Što je rukopis iz dublje prošlosti, to je vredniji. Osobito se pak valja radovati kad je novoobjavljeni tekstu autor koji poznatiji kulturni djelatnik ili pisac, pogotovu kad se radi o rukopisu za koji se znalo ili samo nagađalo, ali još nije bio objavljen, odnosno o rukopisu koji uopće nije bio poznat. Zato nas je, sasvim sigurno, obradovala vijest da je objavljena *editio princeps* rukopisnog *Hrvatsko-talijanskog rječnika* Bartola Kašića¹ iz godine 1599., o čemu je već i ranije bilo najavā.

Izdanje o kojem je riječ sadrži pretisak i transkripciju Kašićeva rukopisna *Rječnika* i nekoliko popratnih članaka. Najveći je i za naš filološki pogled najvažniji onaj članak što ga je uvodno napisao priređivač spomenutoga prvotiska mr. Vladimir Horvat.

Mislim da priređivaču dugujemo zahvalnost što je, pored ostalih, nekoliko godina tragao za rukopisom Kašićeva *Rječnika* i uložio znatne napore da se ovo djelo u nas objavi. Zbog tih su mu napora znale biti upućene određene kritike. Međutim, prepustimo priređivaču da odgovori na njih i da opravda svoje postupke u vezi s priređivanjem ovog Kašićeva djela za tisak i njegova objavljivanja.

Naš je zadatak sasvim drugačiji. Imajući pred sobom pretisak Kašićeva *Rječnika*, želimo razmotriti, *sine ira et studio* dakako, filološke postavke koje su prezentirane u knjizi, poglavito one što su iznesene u spomenutom uvodnom članku jer se u njemu, pored toga što je najveći, nalazi glavna filološka ocjena Kašićeva djela. To je potrebno učiniti zbog same stvari, tj. zbog nastojanja da što temeljitije prosudi filološko djelovanje Bartola Kašića, velike figure hrvatske jezikoslovne povijesti. Jedina je svrha, dakle, pomoć kroz obrazloženo upozorenje da osim iznesenih filoloških postavki postoje i druge. Jer, jedino zajedničkim naporima moguće je bolje, temeljitije osvijetliti filološku djelatnost ovog hrvatskog isusovca.

Središnje mjesto u sklopu našega razmatranja zauzima Horvatovo poglavlje pod naslovom »Kašićeve inovacije« (str. XIX-XX). Tu autor članka nastoji pokazati, s jedne strane, određenu Kašićevu samostalnost u odabiru grafije u odnosu na grafiju nešto starijega leksikografa Fausta Vrančića², a s druge, Kašićevo prvenstvo u provedbi načela »jedan znak za jedan glas«, koje se načelo pripisivalo i pripisuje Vuku Karadžiću. Prvenstvo u odnosu Kašić-Karadžić potvrđuje, prema Horvatu, i Kašićevo bilježenje naglasaka. Iz ovih se nekoliko napomena vidi da je posrijedi čitanje Kašićeva teksta i stvaranje zaključaka na osnovi toga čitanja, što je *par excellence* filološki posao. Osim toga

¹ Bartol Kašić SI: *Hrvatsko-talijanski rječnik*. Prema rukopisu RKP 194 priredio Vladimir Horvat, Kršćanska sadašnjost i Zavod za jezik IFF, Zagreb 1990, 455 str.

² Horvat nigdje ne spominje Vrančićevo ime Faust. Budući da navodi ime djela, može se zaključiti da se radi o Faustu Vrančiću.

treba spomenuti da se iz sadržaja knjige vidi da postoji papirološka ekspertiza, grafološka ekspertiza i leksička analiza, ali nema odgovarajuće filološke analize. Istina, na kraju su knjige, kao dodatak, odštampane tabele Kašićeve abecede i grafije, ali bez ikakve filološke interpretacije, a ni same tabele nisu besprijekorne. Ostaje stoga samo relativno kratka uvodna rasprava, ali je u njoj izneseno nekoliko važnih filoloških postavki i značajnih tvrdnji koje svakako treba razmotriti.

***

Kao prvu inovaciju što ju je Kašić unio u svoje djelo Horvat navodi: »Dok Vrančić nastoji 'pomiriti dvije prakse u primjeni latinice kod Hrvata: južnu (oslonjenu na talijansku praksu) i sjevernu (prema mađarskom uzoru)', kako ustanovljuje Josip Vončina (*Jezična baština*, Književni krug, Split, 1988, str. 68), Kašić uglavnom primjenjuje južnu tradiciju«³. Smisao se ovoga navoda može bolje razumjeti kad se poveže s tekstom prethodnih nekoliko rečenica u kojima stoji Horvatova konstatacija kako je »očito da je Kašić svoj rječnik izradio na temelju Vrančićeva«, što se vidi, između ostaloga, iz broja riječi: naime, nastavlja Horvat, »Vrančićev rječnik ima oko 3.900 riječi, a u Kašićevu rukopisnom rječniku nalazi se oko 3.700 riječi«⁴. Iako se dakle Kašić uglédao na Vrančića te im je i broj riječi približan, Kašić je pokazao samosvojnost u odabiru grafije jer se, za razliku od Vrančića, priklanjao mnogo više južnoj tradiciji.

U vezi s ovako definiranim problemom dobro bi bilo razmotriti dvoje. Prvo je sâm opis problema, jer u tom pogledu između Vončinina i Horvatova opisa postoje razlike. Naime, Vončina kaže da u Vrančićevu rječniku »ima 5.467 latinskih natuknica, odnosno oko 5.800 hrvatskih riječi«⁵. Razlika između Vončinina i Horvatova podatka o količini hrvatskih riječi u Vrančićevu rječniku prevelika je (oko 2.000 čak) da bi se mogla zanemariti. Naknadnim smo se provjeravanjem mogli uvjeriti da su Vončinini podaci za Vrančićev rječnik točni. Drugi je problem u tome što Vončina dokumentira svoje tvrdnje navodeći grafeme koji pokazuju Vrančićevo oslanjanje na talijansku odnosno mađarsku grafemsku praksu. Nasuprot tomu, Horvat se zadovoljava samo napomenom da »Kašić uglavnom primjenjuje južnu tradiciju«. Budući da je rukopisni *Hrvatsko-talijanski rječnik* novo, veoma važno Kašićevo djelo koje se sada prvi put objavljuje, od priređivača se, kad se već upustio u interpretaciju grafije, moglo očekivati da bar pokojim primjerom ilustrira svoje tvrdnje o Kašićevu priklanjanju južnoj latiničkoj tradiciji. Osim toga, iz formulacije da Kašić, pišući svoj *Rječnik*, »**uglavnom** primjenjuje južnu tradiciju«, dade se zaključiti da se u njegovu grafemskom sustavu može naći i pokoje »sjeverno« rješenje. Budući da takva podatka nema u Horvatovu članku, navest ću ovdje da Kašić, kao i Vrančić i kao kajkavci na primjer, piše grafem *z* za fonem *s* u primjerima kao *zkarb* (= skarb), *zkroviscchie* (= skrovišće), *zppone* (= spone), *zpusc* (= spuš), *zпустiti* (= spustiti), *izkra* (= iskra), *iztok* (= istok) itd. Da

³ Vladimir Horvat: *Navedeno djelo*, str. XIX.

⁴ Vladimir Horvat: *Navedeno djelo*, str. XIX.

⁵ Josip Vončina: *Jezična baština*, Književni krug, Split 1988, str. 68.

bude još zanimljivije, kod mnogih je takvih primjera u rječniku Horvat stavio uskličnik, kao oznaka za »pogrešnu grafiju«. Nema tu nikakve »pogrešne grafije«, nego je Kašić, kao i Vrančić, slijedio u velikoj mjeri hrvatsku latiničku praksu. Zbog te su prakse, između ostaloga, bila njihova djela bliska nekim piscima koptene Hrvatske, koji su to čak *eksplicite* navodili.

Druga je Kašićeva inovacija, po Horvatovu mišljenju, bila u tome da je Kašić u rječniku »pojednostavio grafiju izostavljajući Vrančićeve reduplikacije konsonanata za označavanje kratkoće prethodnog vokala«⁶. Već se iz tabelarnog pregleda Kašićeve grafije na kraju knjige može vidjeti da Kašić upotrebljava ove geminate: *bb, cc, dd, ll, nn, pp, ss, tt, vv, zz*. Svaka od spomenutih geminata može označivati kratkoću prethodnoga vokala, kao što pokazuju primjeri: *zlobba, reccem, staddo, zdilla, tvardoslanno, kolessa, jatto, slavva, lozza*. Tu su i brojni primjeri upotrebe geminiranoga nastavka *-tti* u glagola kojom se označivao prethodni kratki vokal, poput *bratti, pittti, tvoritti, truditti, topitti, ubitti* itd. Mnogi navedeni primjeri imaju još i kratak naglasak na vokalu ispred geminata. Stoga nema nikakve osnove navedena Horvatova tvrdnja da je Kašić u rukopisnom rječniku izostavljao »reduplikacije za označavanje kratkoće prethodnog vokala«. Upravo obrnuto: u sustavu Kašićeve grafije provedene u *Rječniku* geminate služe jedino za označavanje prethodnog kratkog vokala.

Teza o Kašićevu pojednostavnjivanju grafije bila je, čini se, Vladimiru Horvatu potrebna zbog treće postavke iskazane u rečenici koja slijedi nakon gore spomenute: »Time je (Kašić) ostvario — više od dva stoljeća prije Vuka Karadžića — idealno pravopisno načelo **za jedan glas jedan znak**, koliko je to latinica dopuštala«⁷. Ovo je trebala biti vrlo važna postavka Horvatove filološke interpretacije, što se može razabrati po njezinu opetovanju na kraju članka gdje se kaže: »Činjenica je također da načelo Bartola Kašića (**Za jedan glas jedan znak**) i ono koje je primjenjivao Vuk Karadžić (**Piši kako govoriš**) znače zapravo isto«⁸. Ovom su postavkom dovedeni u vezu Kašić i Karadžić. Budući da je takva kombinacija stavljena u središte pozornosti, valja je pomno razmotriti.

Već se iz prethodnog prikaza o upotrebi geminata moglo vidjeti da Kašić nije ostvario načelo po kojem jednom fonemu odgovara jedan grafem. Ali kad bi se uporaba dvaju istih slova mogla, s nategom, podvesti pod citirano pravilo, čak ni onda čitav niz Kašićevih grafemskih rješenja ne bi potkrepljivao iznesenu postavku. To pokazuju primjeri upotrebe dvoslova i troslova (pa u jednom slučaju i četveroslova) za bilježenje jednoga fonema: npr. višeslove *ch, cch, chi, cchi* upotrebljava Kašić za fonem *ć*, višeslove *gl* i *gli* za fonem *l*, dvoslov *gn* za fonem *ń*, dvoslov *sc* za fonem *š*, dvoslov *ae* za fonem *e*, dvoslov *ij* za fonem *i*. Iz ovoga se vidi da je Kašić upotrebljavao plus-minus istu grafiju kao i ostali stari hrvatski pisci uz poneke svoje inovacije. Važno je pri tom da je bio čitak, razumljiv. Time je, a ne nekim tobožnjim monografemskim sustavom, ostvarivao ideal svakoga pisca. Uostalom, savršeni monografemski

⁶ Vladimir Horvat: *Navedeno djelo*, str. XIX.

⁷ Vladimir Horvat: *Navedeno djelo*, str. XIX.

⁸ Vladimir Horvat: *Navedeno djelo*, str. XXI.

sustav hrvatske latinice izradio je prvi Pavao Vitezović, ali je provedba toga sustava ostala u njegovim rukopisnim djelima. Vitezovićeve rješenja preuzima Ljudevit Gaj i provodi ih dosljedno u jednom jedinom djelu: samo u svom djelu *Kratkoj osnovi horvatsko-slavenskoga pravopisa* i, koliko mi je poznato, nitko nigdje više.

U vezi s grafijskim (ne: pravopisnim, kako navodi Horvat) načelom da se za jedan fonem upotrebljava jedan grafem treba reći da je ono dobro i ekonomično. Međutim, teoretski uzevši, ne može se samo to načelo proglasiti idealnim. Hoćemo li za fonem č, na primjer, rabiti grafem c s kakvim nadslovnim ili podslovnim dijakritičkim znakom (tj. č ili ċ), ili ćemo pored grafema c staviti još neki grafem koji se ne može ostvariti u govornom slijedu, npr. s ili z (tj. cs ili cz), teoretski je potpuno svejedno. Naime, dijakritički znak ima istu funkciju kao i dometnuto slovo. Poljski je i mađarski latinički grafemski sustav jednako funkcionalan kao i Gajev.

Budući da načelo **jedan znak za jedan glas**, kao što se vidi, nije provedeno u Kašićevu *Rječniku*, jer se često rabi više od jednog znaka za jedan glas, moglo bi se postaviti pitanje: što ono u Horvatu članku zapravo znači? Naime, *jedan* ne mora značiti samo *jedini* (*unus*) nego i *isti* (*idem*). Analiza Kašićeve grafije u *Rječniku* pokazuje da se čak ni isti jednoslovi ne upotrebljavaju uvijek za iste foneme. Tako se npr. grafem c rabi za foneme c, č i k, grafem s za fonem s i š, grafem z za foneme z i s, grafem u za foneme u i v, grafem f za foneme f i v. Prema tome, izneseno načelo, kako ga god interpretirali, nema potpore u Kašićevu rukopisu.

A ono je ipak izneseno, pa i opetovano, da bi se njime utvrdilo Kašićevo prvenstvo u odnosu na Vuka Karadžića. Čak kad bi načelo **jedan znak za jedan glas** bilo jedino idealno i kad bi ga bio zaista provodio Kašić, usporedba bi se mogla napraviti eventualno s Pavlom Vitezovićem odnosno Ljudevitom Gajem, a nikako s Vukom Karadžićem. Naime, Horvat polazi od uvjerenja da načelo **jedan znak za jedan glas** i načelo **piši kako govoriš** »koje je primjenjivao Vuk Karadžić... znače zapravo isto«, a upravo je to zabluda. U svojoj knjizi o *Salu debeloga jera* Save Mrkalja razjasnili smo kolega Josip Vončina i ja⁹ što znači načelo **piši kako govoriš**. To načelo potječe od njemačkoga filologa 18. st. Johanna Christoha Adelunga i izvorno glasi: »Schreib wie du sprichst... und sprich wie du denkst«. Iz takva se načela, koje je za Adelunga bilo »das einzige Grundgesetz für die Schrift in allen Sprachen«¹⁰, izvlačio silogizam: **piši kao što misliš**, tj. upotrebljavaj grafiju onog jezika kojim misliš. Upravo je tako postupao Sava Mrkalj, pozivajući se na Adelunga, kad je odlučio da reformira ćirilčku grafiju za narodni jezik Srba jer taj jezik — za razliku od staroslavenskoga jezika srpske redakcije, ruskoslavenskog kao službenog jezika Srpske pravoslavne crkve i slavenosrpskog jezika u Vojvodini — nije imao svoje grafije. Budući da je Vuk Karadžić prihvatio Mrkaljevu reformu ćirilice, prihvatio je i načelo **piši kako govoriš** u smislu što smo ga sada iznesli. Kako Vuk Karadžić, za razliku od Mrkalja, nije navodio Adelunga u svojim spisima a

⁹ Milan Moguš i Josip Vončina: »*Salo debeloga jera* libo azbukoprolres« *Save Mrkalja*, Djela JAZU, knj. 58, Zagreb 1983.

¹⁰ Johann Christoph Adelung: *Vollständige Anweisung zur deutschen Orthographie*, Leipzig 1788, str. 28.

uzimao samo prvi dio citiranoga načela, izbljedio je i njegov prvotni smisao. Interpreti Vukova djela pošli su još dalje: pripisali su početak Adelungova načela Vuku i, ne znajući više o čemu se radi, dali načelu drugačiji smisao, tj. dovodili su ga u vezu s tzv. fonetskim načinom pisanja. Iako se takva pogrešna interpretacija provlači, na žalost, do danas, u znanstvenoj se literaturi ipak zna pravo stanje stvari. S toga se gledišta nikako ne može staviti znak jednakosti između načela **jedan znak za jedan glas** i Adelungova **schreib wie du sprichst**, odnosno bespredmetno je, s obzirom na upotrebu grafije, dovoditi u bilo kakvu vezu Kašića i Karadžića. Kašić je, odabравši jezik kojim misli, prilagođivao za nj grafiju i na taj način intuitivno provodio načelo što ga je osamnaest desetljeća kasnije formulirao Adelung.

Četvrta je priređivačeva postavka slična prethodnoj. Naime, ponovo dovodi u vezu Kašića s Karadžićem smatrajući da su oba leksikografa bilježila naglaske na isti način. Horvat navodi da je Bartol Kašić upotrebljavao u svom rukopisnom *Rječniku* troakcenatski sistem »koji je kasnije koristio Vuk Karadžić u *Srpskom rječniku* (1818). Budući da imaju — nastavlja Horvat — isto pravopisno načelo i akcenatski sistem, ne smije nas iznenaditi otkriće da Kašić i Karadžić **jednako pišu**, npr. *biti, bitise, bistar, često, člân, lûč, pismo*¹¹. Pošto smo pokazali neutemeljenost Horvatove tvrdnje o istom pravopisnom (upravo: grafijskom) načelu kod Bartola Kašića i Vuka Karadžića, valja razmotriti i tezu o istom akcenatskom sustavu u rječnicima dvaju spomenutih leksikografa.

O podudarnosti dvaju naglasnih sustava možemo govoriti kad utvrdimo da imaju isti naglasni inventar, isti znak za obilježavanje naglasne fiziologije i istu naglasnu distribuciju. U razmatranju ovih problema možda je bolje poći od opisa Vukova akcenatskog sustava kako je prezentiran u 1. izdanju njegova *Srpskog rječnika* kojemu je pridodana i *Srpska gramatika* jer je taj sustav bolje opisan pa je poznatiji. Kao što je poznato, Vukov se akcenatski sustav temelji na novoštokavskim govorima koji imaju prenesen naglasak sa starih mjesta. Zato se u njima govori *čelo, čistôca, izdalêka, kôza, kôbila, brâna, gláva, blagôvali, písati* itd. Tako je zabilježeno i u Vukovu rječniku. Nasuprot tomu u Kašićevu rukopisnu rječniku nalazimo *celô, cistochiâ, izdalekâ, kozâ, kobîla, brânâ, glâvâ, blagovâti, pijsâtî*. Prema tome, akcenatska je distribucija posvema različita. Toj konstataciji ne proturječi činjenica da naglasno mjesto u oba sustava može biti isto kad se radi o starom prvom slogu višesložnih riječi ili o jednosložnim riječima. Stoga se može zaključiti da, s obzirom na pravila o naglasnoj distribuciji kojima se određuje akcenatsko mjesto, citirani Horvatovi primjeri (osim *pismo*, o čemu će još biti riječi) ne dokazuju ništa jer su to riječi sa starim **početnim** akcenatskim mjestom, pa do pomaka nije ni moglo doći.

Rasprava o broju akcenata i njihovoj fiziologiji može se povezati. U *Srpskoj gramatici* koja služi kao uvod rječniku Vuk Karadžić piše: »U srpskom jeziku imaju 4 različna udarenija glasa, i po njima su evo načinjena 4 znaka«¹².

¹¹ Vladimir Horvat: *Navedeno djelo*, str. XXI.

¹² *Srpski rječnik, istolkovan njemačkim i latinskim riječima*. Skupio ga i na svijet izdao Vuk Stefanović. U Beču 1818, str. XXXVI.

Kašić u svom rukopisnom rječniku rabi tri znaka, što potvrđuje i Horvat kad kaže da Kašić ima »troakcenatski sistem posve isti kakav je u njegovoj gramatici«. Međutim, nije najveća Horvatova zabluda u broju naglasaka nego u mišljenju da isti akcenatski znak ima kod Kašića i kod Karadžića isti sadržaj. U serbokroatistici se zna da Vuk Karadžić u 1. izdanju svoga rječnika rabi znak ` za ` i ``. Zato on stavlja, doduše, isti znak u primjerima *vràna, vùna, vòda, zèmlja*, ali odmah domeće da je znak ` »dvojak, koje se osobito može poznati u jednakim riječima, n. p. *bàcati* oštrije se izgovara kad znači *stechen*, nego kad znači *werfen*. Zato sam ja u ovakvim riječima metnuo dva znaka (``) đe se oštrije izgovara, kao što se može videti kod *bàcati, jàrica, pàra* i t. d.¹³. Budući da Vuk razlikuje dva brza naglasaka, njegove navedene primjere treba pisati kao *vràna, vùna, vòda, zèmlja*¹⁴. Za razliku od Karadžića, Kašiću znak ` uvijek znači `` jer u njegovu sustavu uopće nema štokavskog ` akcenta. Ne podudara se fiziologija akcenta ni kod znakova ` i ^ . Znak ` upotrebljava Karadžić u primjerima dugog naglasaka uzlazne intonacije, npr. *bràna, dika, glàva, lice, svinja*. Isti znak služi Kašiću za dugi naglasak silazne intonacije, kao što pokazuju primjeri iz *Rječnika: blág, blúd, bóg, kóst, méso, mlád, múx* i dr. Obrnuto, znak ^ pokazuje u Karadžićevu rječniku dugi naglasak silazne intonacije, npr. *glád, blágo, sùnce, pàmtiti*. Isti znak rabi Kašić za dvoje: ili za dugi naglasak uzlazne intonacije, tzv. zavinuti naglasak (*kgliûc = kljûč, krîx = krîž, smrîc = smrîč, odnîti = odnîti, lîsti = lîsti* 'čitati') ili za prednaglasnu dužinu (*dîte = dîtè, glàva = glāvà, ggnízdo = gnjízđđ, hràna = hrānā, lice = lîcè, mlîko = mlîkđ*). Tri navedena Kašićeva znaka (``^) rabili su za iste naglaske svi hrvatski gramatičari nakon Kašića. Na tu se višestoljetnu tradiciju u porabi akcenatskih znakova, spominjući upravo Kašića kao začetnika, poziva i Antun Mažuranić u svojoj *Slovnici hervatskoj* (1859). Prekid toga kontinuiteta nastaje u Hrvatskoj radovima Đure Daničića koji je izgradio akcenatski sustav na osnovi *Srpskoga rječnika* Vuka Karadžića. Povezivati stoga Kašićevu porabu akcenatskih znakova s Karadžićevom nema nikakva opravdanja jer začetnik nečemu može biti samo sljedbenicima, a onima koji prekidaju sljed.

Ovdje su iskazane samo neke napomene o glavnim filološkim postavkama uvodnoga članka. One pokazuju da dobar opis Kašićeva *Rječnika* traži neusporodivo veći studij od onoga koji je prezentiran, pogotovu kad se u nj uključi pomnija transkripcija kod velikog broja natuknica i temeljitija leksikografska obrada. Pred nama je još mnogo, mnogo strpljivoga posla, ali prijeko potrebnoga da bi Kašićevo djelo zasjalo svojim pravim sjajem.

¹³ Vuk Stefanović: *Navedeno djelo*, str. XXVI.

¹⁴ Razlika između ` i `` akcenta provedena je dosljedno u 2. izdanju Karadžićeva *Srpskog rječnika*.